

Kósa László:

Protestantizmus és magyar kultúra

Előadásom elején néhány, a tárgykört általában érintő megjegyzést kívánok tenni. Ezután két időrendben fölépített rész következik. A rövidebb első bemutatja, miként nyert teret a protestáns önazonosságban a kultúra, a második protestantizmus és művelődés kapcsolatának fontosabb szakaszait tekinti át, esetenként kutatási hiányokra is fölhívva a figyelmet.

1. A reformáció -- eltérően a vele kortárs humanizmustól -- nem kulturális, hanem alapvetően hitmélyítő-hitbuzgalmi céllal lépett föl, azonban szinte kezdetétől mutatkozott a műveltségi, a társadalmi és a politikai hatása. Az anabaptizmus igen gyors és radikális jelentkezése figyelmeztet, hogy ezek a hatások nemcsak kultúrateremtők, hanem kultúraellenesek is lehettek. A vallási fundamentalizmus, akár más felekezeteknél, a protestáns ágazatoknál is időről időre jelentkezett és jelentkezik. Műalkotásokat és civilizációs javakat utasít el nem esztétikai vagy tudományos alapon, hanem csupán azért, mert nem felel meg vallásos meggyőződésének. Ebben a körben nyilvánvaló a kulturális szegényedés, innen legfeljebb negatív ösztönzéseket lehet várni.

2. A XVII. század elejétől a szabad vallásgyakorlással összefüggő szolidaritás és politikai egymásra utaltság máig tartó, különösen szoros kapcsolatokat teremtett a két nagyobb hazai protestáns egyház, az evangélikus és a református között, melyek elsősorban az egyházszerkezet és a történeti identitás azonosságában vagy hasonlóságában mutatkoztak meg, de sosem öltötték azt a formát, amit Németországban az 1817-i un. porosz unióttal valósult meg a ma egységesen evangélikusnak hívott egyházban. Előadásomban túlnyomólag a protestantizmus és magyar kultúra kapcsolatának meghatározó részét képező evangélikussággal és reformátussággal foglalkozom, de a hozzájuk képest regionális helyzetű erdélyi unitarizmusról sem feledkezhetem el. A hittanilag ugyan nem, ám kulturálisan mindenképpen a protestantizmushoz tartozó unitárius egyház az egyetlen antitrinitárius közösség a világon, amely a reformációtól kezdve folytonos. A protestáns családfa másik sajátosan magyar képződménye, a svájci gyökerű nazarénizmus, amiből magyar parasztvallás lett. Azonban kulturális öröksége, akár a többi nálunk a XIX-XX. században megjelenő újprotestáns egyházé, részint a nagyobb múlt hiánya, részint a vallási fundamentalizmus gyakori előfordulása miatt nem számottevő.

3. A magyarországi protestantizmust nemzetközi összehasonlításban egyedi történeti földrajzi tulajdonságok jellemzik. Sziget- és peremhelyzetű a nyugat- és észak-európai tömbprotestantizmushoz képest, attól széles római katolikus sáv választja el. Egyúttal a kelet-közép-európai térségben az ellenreformáció után csak az 1918 előtti Magyarországon találunk jelentős lélekszámú protestáns lakosságot. Az 1918 előtti magyar királyság a korabeli Európa vallásilag legösszetettebb állama volt, melyben az egyes etnikumok és vallások között sajátos megfelelések alakultak ki. Így a reformátusoknak és az unitáriusoknak csaknem 100 %-a magyar nemzetiségű volt, míg az evangélikusok négy nyelvűsége (magyar, német, szlovák, szlovén) páratlan jelenség, és elűtött az etnikailag homogén német meg skandináv egyházaktól.

4. Protestantizmus és magyar művelődés kapcsolata érvényesülhet a gondolkodásban, a bölcséletben, a világszemléletben, az erkölcsben, az életvitelben. Tehát előadásomban a kultúrát széles értelemben fogom föl, nemcsak a magas vagy hivatásos kultúrát, hanem a populáris és a népi kultúrát is figyelembe veszem, azaz a hétköznapi életet, a mentalitást, viselkedést, szokásokat. Ide tartozhatnak például olyan mozzanatok, mint a keresztnév-választás, a bibliai nyelv sajátosságai, a helyesírás egy változata, a jegygyűrű esküvő utáni balkézen hordása, vagy a fejfa, mint sírjel. A paraszti hagyományban koronként és vidékenként változva, felekezeti azonosságtudat kifejezője lehet az öltözködés, az ünnepi étrend, az ünnepek megülése, sőt a nyelvjárás is. Ezek a példák jelzik, hogy nemcsak a közvetlen vallási vonatkozások, de nem is pusztán teológiaiak jöhetnek számításba.

5. Az a tény, hogy az államalapítás után több, mint félezer esztendő telt el a protestantizmus magyarországi kezdeteiig, sajátosan egyedi nézőpontból veti föl kultúránk folytonosságának és megszakítottságának kérdését. Jóllehet eredetileg nem volt cél, a XVI. század második felében világossá vált az egyházszakadás elkerülhetetlensége, és kezdtek mutatkozni művelődési következményei is, ugyanakkor nem szűnt meg a kulturális folytonosság sem. Talán a legcsattanósabb történelmi példa, hogy ha nem Rómát, hanem Bizáncot választja a magyar államalapító elit, akkor valószínűleg reformáció sem lesz Magyarországon. Ma már senki sem vitatja, hogy utóbb a protestantizmus hatása épp olyan szerves része a magyar műveltségnek, mint a katolicizmusé és a bizánci kereszténységé. Csakis velük együtt, egymást kölcsönösen kiegészítve érthető meg igazán. Meghatározó a katolikus-protestáns kettősség, egymásra vonatkoztatásuk nélkül a nemzeti kultúra képe hiányos, részint egyik jellegzetes vonása, részint nemzetközi kapcsolatainak egy hányada marad háttérben.

A magyar protestantizmus kulturális teljesítményét természetesen mérhetjük önmaga lehetőségeihez, ez azonban nem elegendő. Ugyanakkor előadásom megszabott időtartama nem

teszi lehetővé a protestáns ágazatok összefonódott hagyományainak külön elemzését. Különböző esetenként árnyaltabb eredményhez jutunk az említett protestáns-katolikus összehasonlítással. Magától értetődik a még szélesebb viszonylat, a nemzetközi összevetés. Azonban bármely "hiánylistá"-val óvatosan kell bánnunk, kizárólagosan nem irányíthatja tájékozódásunkat, mert óhatatlanul egy általános fejlődésmodellt sugallna, ami az európai protestantizmusban nem létezik. A mérce mindenek előtt a mindenkori az eredetiség és a színvonal lehet, ami viszont nem föltétlenül jelenti különböző európai minták követését, netán utánzását, noha azok szem elől tévesztése sem kívánatos.

Az eddig elmondottakból következik, hogy művelődés és protestantizmus viszonya hosszasan folyamatban kialakult történeti jelenség, időbeli és térbeli változataival lehet és kell számolni. A kezdetektől a XVII. század elejéig az egyes protestáns ágazatokon belül az összetartozás tudata majdnem tisztán vallási volt. Változnak, kikristályosodnak a confessiók, megszilárdulnak az egyházi törvények és szokások. A protestáns művelődés kortársi tevékenység, ekkor születnek első teljesítményei, hogyan lehetne saját tradíciója. Mégis van kulturális fontos vetülete, az iskola- és nyomdaalapítás programja, melynek termése utóbb érik be vagy az ókori és a középkori örökség megrostálása (főként a szenthagyomány elvetése), ami ugyan jellegzetesen vallási természetű, de messzemenően megváltoztatja az ünnepek-hétköznapok arányát, bővíti a munkaidőt. A folyamat hosszan elnyúlik. A pietizmusellenes rózsashegyi evangélikus zsinat (1707) még több Mária-ünnep megtartását rendeli. A református Bod Péter Szent Heortokratesa (1761) már határozottan elkülöníti a protestáns ünnepkört.

A XVII. század elejétől a XIX. század közepéig tart Magyarországon a protestánsok hátrányos megkülönböztetése. A vallási alapra jogi-közjogi építmény kerül. Azonosság tudatukat egyfelől egyezségek, békekötések (pl. bécsi, linzi), másfelől országgyűlési határozatok, törvények (1681, 1705, 1791. évi stb.) és a türelmi rendelet, illetőleg üldöztetés, sérelmek, panaszok formálják. Összekapcsolódik a vallásszabadság és a rendi szabadság, majd az ország függetlenségének ügye. Ekkor alakul ki a közjogi megosztottság, megképződik a kuruc-labanc ellentét, amit sokszor pontatlanul, de nem teljesen alaptalanul azonosítanak a protestáns-katolikus szembenállással. A protestáns kulturális intézményrendszer súlyosan sérül ugyan, de már van saját kulturális tradíció, bár tartalma még szűk, az azonosság tudaton belül nincs központi szerepe. Nadányi János Florus Hungaricusa-ban az ország története részeként írja le a reformáció terjedését (1663). Bod Péter a Magyar Athenasban (1766) vallásuk szerint különbözteti meg az írókat.

A protestáns világban jellemző lehet, mikor és hogyan tartják számon a reformáció emlékét. Genfben már 1635-ben, a századik évfordulón megemlékeztek a mise eltörléséről, ez még teljesen hittani keretben a kálvinista ortodoxia jegyében történt. Az 1735-i bicentenáriumon a reformáció először került történelmi távolságba, az akadémiai ünnepség kartézianus befolyás mentén a türelemről és erkölsről szólt. 1835-re az emlékezés laicizálódott és historizálódott, a város az emberi jogok ősforrását és saját nagy múltját ünnepelte. 1936-ra ismét átalakul a jubileum értelmezése. Ezúttal a reformáció elfogadására emlékeznek, innen az évszámváltozás, ám az ünnepség elágazik, a város a szabadelvű hagyományt viszi tovább, az egyház protestáns ökumenikus jelleggel rendezi az alkalmat. A német nyelvterület protestáns államalakulataiban 1717-ben összehangolatlanul és esetlegesen idézték Luther tettét, a reformáció háromszázados évfordulóján kerül sor először általános ünneplésre (1817). Nálunk ugyanezre nem voltak meg a feltételek, még száz esztendő kellett várni hasonló alkalomra. Igaz, a Vizsolyi Biblia kiadásának háromszázadik évnapját országos jelentőséggel szervezték meg, ami nemcsak református alkalom volt (1890), ezért a hazai protestáns művelődés első átfogó ünnepének mondható. Egyidejűleg a magyar nyelv ápolásának kiemelt protestáns tradícióját is hangsúlyozta.

Időközben a rendi társadalom megszűnése magával hozta a felekezeti egyenjogúságot. Nincs szükség az egyes vallások és egyházak külön jogállásának törvényes szabályozására, ezért a protestáns összetartozásban a jogi tudat fokozatosan elhalványult. A liberális teológia háttérbe szorította a hitvallásokat, megerősödött viszont és túlsúlyra jutott a történelmi és kulturális azonosulás.

A fölvilágosodás az általános emberi jogok kiküzdésének egyik előzményét látta a reformációban, ehhez járult a múlt század elejétől a romantika historizáló légköre. Az is táplálta, hogy a reformkorban a magyar nemzeti tudatban megelevenült a rendi-függetlenségi küzdelmek emléke. Így nem meglepő, hogy az 1848/49-i szabadságharcot közvetlenül bukása után magyarországi aulikusok és bécsi kormánykörök egyaránt protestáns ügynek igyekeztek föltüntetni. Végül az 1859-i egyházügyi pátens, mely az önkényuralom elleni tiltakozás nemzeti egyetértését kovácsolta össze, különösen hozzájárult, hogy a protestánsokra a társadalom tekintélyes hányada úgy tekintsen, mint minden szabadságharc, közte a nemzeti függetlenségi harc letéteményeseire. Ez is hozzájárult, hogy a reformációtól folytonos három protestáns ágazatra máig jellemző azonosságtudat jórészt a múlt században, főként annak közepén alakuljon ki.

Az utóbbi történéseknek nincs nyugat-európai megfelelőjük, mert földrészünk abszolutisztikus államaiban sikerrel törekedtek akár ellenreformációval, akár katolikusellenességgel a minél teljesebb vallási egyneműségre, amit nálunk a centralizáló hatalom nem tudott véghezvinni, és legális maradt a többvallású társadalom. A reformáció és a vallásháborúk korának heroikus színezetű kultusza csak részben emlékeztet a protestáns német országokéra, mert az a nemzeti függetlenség és a protestantizmus összekapcsolódását nem ismeri. A magyarokéhoz hasonló párhuzammal a cseheknél találkozunk, akiknél a vallási múlt idézésében a huszitizmus és a cseh testvérek tradíciója jut főszerephez, egyidejűleg a nemzeti függetlenségért folytatott harc előképévé válik (Frantisek Palacky, Tomas Masaryk).

Ismert, hogy a XVIII. század vége, majd a XIX. század a tanúja a modern kelet-közép-európai nemzeti kultúrák megszületésének, melyben meghatározó szerep jutott a művészeteknek, különösen a szépirodalomnak. Ekkor írják az első átfogó-értékelő irodalomtörténeteket és nemzeti történeteket, ami „fölfedezésekkel”, „újrafölfedezésekkel”, az első irodalmi kánonok megalkotásával jár. A magyaroknál a XVI. századtól, benne a reformációtól folytonos a vallásos és világi anyanyelvi irodalom, ezért önálló protestáns műveltséget sem teremteni, sem integrálni nem kellett. Több népnél azonban csak a kezdetek többé-kevésbé jelentős emlékeit (főleg bibliafordítások és vallási iratok) hagyta hátra a reformáció, majd évszázados megszakítás következett az irodalom és a nyelv művelésében. Azoknál a protestáns (finnek, észtek, lettek) vagy részben protestáns (szlovákok) népeknél, ahol az anyanyelvi írásbeliség a XIX. században jutott az önállóság magaslataira, ezek az emlékek nagy becsbe kerültek. Ahol viszont az ellenreformáció nyomán eltűnt a protestantizmus (szlovének, horvátok, románok), a vallási válaszfal mögül inkább kuriózumokként tekintettek rájuk vagy felemásan, sőt fenntartásokkal viszonyultak hozzájuk. Egyedi eset a lengyeleké, ahol adva volt a nyelvi-irodalmi folytonosság, de a vallási nem, így a kiemelkedő protestáns alkotók munkássága felekezeti és műveltség kapcsolatát természetesen nem formálhatta (például M. Rej és J. Kochanowski költészete). Eltérő a sorsa a jelentős cseh exuláns irodalomnak, benne Comenius munkásságának. A cseh nyelv magas színvonalú művelőjének alkotásai évekig kéziratban állnak, külföldön jelennek meg, és jóval halála után integrálódnak a nemzeti kultúrába.

Protestantizmus és magyar művelődés kapcsolatának történetében az első szakasz a reformáció kezdetétől a XVII. század elejéig tart. Irodalomtörténeti és egyháztörténeti kutatásoknak köszönhetően viszonylag sokat tudunk róla. A középkorvégi magyarnyelvű kéziratok irodalom beletorkollik az erasmisták és a reformáció anyanyelvűségi programjába,

majd vele diadalra jut. Maga a reformáció Magyarországon is a lutheri irány műve, terjesztői Dévai Bíró Mátyás, Szkárosi Horvát András, Bornemissza Péter és mások életük meghatározó, alkotó éveiben evangélikusok voltak. A reformáció eredményeit megszilárdító kiemelkedő személyek viszont majdmind reformátusok lettek. Ide sorolom Szegedi Kis Istvánt, a mindenkori kortársi viszonylatot tekintve, külföldön legismertebb magyar protestáns teológust. Itt foglal helyet Méliusz Juhász Péter, Károli Gáspár és Szenci Molnár Albert is. A stabilizálás fő tényezői a nyomdák, a könyvkiadás és iskolaalapítások. Majdminden később tartós hírnevű protestáns kollégium előzménye ismert a korból, melyet e tekintetben Bethlen Gábor bőkezű gyulafehérvári főiskola-alapítása zár (1622). Külön fejezet illeti az antitrinitárius irány első nemzedékének teljesítményét, legalább Dávid Ferenc, Heltai Gáspár és Bogáti Fazekas Miklós nevét megemlítve.

A szellemi körkép igen színes. Méltó folytatása a késő középkor kulturális teljesítményeinek, az egyre nagyobb létszámú nyugati egyetemre járásnak, a magyarországi egyetemalapításoknak, az itáliai reneszánsz kapcsolatoknak, a könyvnyomtatás korai kezdetének. A vallás közügy volt, a hitvitákat általában a legteljesebb nyilvánosság előtt folytatták, olykor mezővárosok piacterein. Hazai főiskola hiányában számos prédikátor Nyugat-Európában fejezte be tanulmányait, ezért néhány év alatt Magyarországon is ismertté váltak a reformáció központjaiban fölmerülő teológiai kérdések, kezdeményezések. A szereplők között számos irányzat híveivel találkozunk, flacianusoktól filippistákig, Zwingli, Bullinger, Kálvin követőivel és irénistákkal is. A reformáció szellemi teljesítménye a nemzeti tudatot több, hosszú időn át befolyásoló eszme, mint például az ország sorsa rosszra fordulásának, különösen a török veszedelemnek Isten büntetéseként való fölfogása, a kiválasztottság tudata, a zsidó-magyar párhuzam, az alkotó értelmiség prófétai beállítottsága, a zsarnokkal való szembeszállás gondolatának megerősödése.

Az európai protestantizmust a XVII-XVIII. században két nagy áramlat, a puritanizmus és a pietizmus járta át. Mindkettőnek voltak fontos kulturális és társadalmi vetületei. Nem kevésbé meghatározó, hogy ez a korszak az ellenreformációé is, ami miatt nálunk lényegesen eltér a nyugat-európaiétól a puritanizmus és a pietizmus helyzete. Mindkettő Magyarországon is a reformációt tökéletesítő igénnyel lép föl, itt is évtizedekkel korábban jelentkezik a puritanizmus. Befogadásuk szinte teljesen párhuzamos abban, hogy ívük hamarosan lehajlik, érvényesülésük részleges lesz, nem követi tovább a nyugat-európai mintákat, különösen nem a radikális változatokat. Az okok a hazai kulturális és társadalmi élet csekély differenciáltságában, az egyházi intézményrendszer szegényességében és az ellenreformációnak

a protestáns egyházakat szorosabban egymásra utaló elnyomásában kereshetők. A protestantizmus számos jeles személyt adott a nemzeti kultúrának, de elmaradt az előző korszak közösségi önazonosságformálásának fokától, és nem tudott a katolikus magyar barokk nagyhatású állameszméjéhez hasonlót fölmutatni.

A puritanizmus nálunk elsősorban az életvezetést és az egyéni kegyességet alakította. Nagyszámú puritán vallási traktátust fordítottak le különböző nyelvekből, gyorsan követve az első megjelenést, jelentős átdolgozások és eredeti magyar művek is születtek. Az erdélyi irodalom kiemelkedő alkotóinak munkásságában több mint száz évig érződik a puritán eszmeiség (Apáczai Csere János, Bethlen Miklós, Pápai Páriz Ferenc, Cserei Mihály, Misztótfalusi Kis Miklós, Bethlen Kata, Bod Péter, Hermányi Dienes József). Tudatosan sarkítva a világirodalmi példák kiválasztását, nálunk azonban nem született Milton és John Bunyan sem. Nincs magyar megfelelője a Comenius által írt első csehnyelvű (vallásos) regénynek (A világ útvesztője és a szív paradicsoma, de szerzője mégis négy évig Sárospatakon talált menedéket. Balassi Bálint istenes verseit nem folytatta színvonalas protestáns vallásos költészet. Még ha az ortodox lutheránus nevelésben részesülő református Ráday Pál énekköltészetét e nemben méltán a legkiválóbbnak is tartjuk, kevés eredménnyel vethető össze a német párhuzamnak kínálózó Paul Gerhardt lírájával.

Magyarországon elmaradt a puritanizmus által keletkezési helyen kiváltott egyházszakad(oz)ási folyamat. Nem volt anglikán alap, nem jött létre presbiterianizmus és independentizmus, s majd csak a XIX. század második felében jelentkezik, de nem belső fejleményként, hanem külső kezdeményezésre a baptizmus meg a metodizmus. Befolyásolta az egyházszervezetet is, de társadalmi hatása meg sem közelítette az angliait és hollandiait. Meggyökerezett és szélesebb körben elterjedt a presbitérium intézménye, ami azonban korántsem az eredeti kálvini hit- és erkölcsvédő-ellenőrző funkciót töltötte be, sokkal inkább az egyházak világi képviselőjét látta el, majd a demokratikus önkormányzat úttörő intézménye lett.

A puritanizmushoz sokban hasonlót mondhatunk a pietizmus műveltségi hatásairól, pedig az nyugodtabb társadalmi-politikai éghajlat alatt bontakozhatott ki. Németföldi hazájára gondolva, Magyarországon hiányoztak belőle a szélsőségek, a kivonulásban megnyilvánuló rajongás, de megvolt benne a józanság és a gyakorlatiasság mind a vallási életet, mind a nevelésügyet tekintve. Bél Mátyás és köre, valamint a Dunántúlon Torkos András és Bárány György fémjelzik virágkorát. Kulturális ösztönzése tovább tart, mint a puritanizmusé, illetőleg azzal szorosan összefonódik. Nem hagyhatjuk említés nélkül Tessedik Sámuel és Szikszai

Györgyöt sem. Az utóbbi nevezetes könyve (Keresztyéni tanítások és imádságok) példa az említett összefonódásra, nem hiába volt hosszú ideig népszerű mind az evangélikus, mind a református hívek körében. Frissítő németországi ösztönzések nyomán a XIX. század első felében a százados örökség romantikus készletekkel kapcsolódhatott össze a neopietizmussal. Ennek két kimagasló alakja, Wimmer Ágost Gottlieb és Dorottya főhercegnő, nádorné külhoni származású német volt.

A XVII-XVIII. század a protestáns peregrináció virágkora. Az eddig sorolt nevek viselői kevés kivétellel nyugati egyetemeken és főiskolákon tanultak. Jogos büszkeséggel gyakran és szívesen hivatkozik rájuk a protestáns história, arról jóval kevesebbet tudunk, hogy a tömeg, a többiek, akik neve nem ragyog a művelődéstörténet lapjain, vajon mit hozott haza, milyen műveltséget sugárzott szét, hátralévő éveit gyakran távoli, elszigetelt településeken töltve. Ekkor alakulnak ki a protestáns világra oly jellemző "ároni famíliák" is. Irodalmi példánál maradva, Mikszáth Kálmán ősei között éppen ebben az időben több nemzedékben Nyugaton peregrináló evangélikus lelkészeket találunk, akik eldugott felső-magyarországi fálvakban lelkészkedtek.

A XVIII. század utolsó harmadától a XIX. század derekáig a fölvilágosodás és a romantika, az a két nagy nemzetközi szellemi áramlat, amellyel elsősorban számolnunk kell áttekintésünkben. A nyugati protestáns peregrináció többek közt épp ezek közvetítésével tölt be változatlanul fontos szerepet. Az előbbi névsort olyan jeles tudósokkal folytathatjuk, mint Hatvani István, Bolyai Farkas, Kőrösi Csoma Sándor vagy Mándi Márton István pápai tanár, Immanuel Kant első magyar értelmezője. A református iskolákból kerültek ki például Kazinczy Ferenc, Péczely József, Kármán József, Bessenyei György, Csokonai Vitéz Mihály. Az evangélikus kollégiumok neveltjei közül újra említjük Bél követőit és Tessediket, továbbá Czwingger Dávidot, Schwartner Mártont, Rát Mátyást, Berzeviczy Gergelyt, Hajnóczy Józsefet, Berzsenyi Dánielt.

A névsorok egyik tanulsága, hogy még nem bontja meg őket a nyelvi nacionalizmus, hanem összefogja a hungarus tudat. Az evangélikus egyházban azonban hamarosan kibontakozik az önálló szlovák művelődés, melynek alakjai legfeljebb a magyarországi művelődésben vehetők számba, nem a magyarban. A német evangélikusok között ellentétes folyamat, a magyarosodás és a magyar kultúrához orientálódás figyelhető meg. A fölvilágosodás legalább annyira katolikus, mint protestáns ügy, bár felekezeti eltérések is mutatkoznak ágazataik között. Ennél lényegesebb a társadalom vallásosságában bekövetkező általános fordulat, az egyre erősödő laicizálódásban vallás és művelődés kapcsolata már nem

olyan magától értetődő, mint korábban. Apáczai Csere János Magyar Enciklopédiájából néhány sor elolvasása után kiderül a szerző vallási és egyházi kötődése, Berzsenyi Dániel költészetéről ugyanez nem mondható el. Az egyházas vallásosság visszaszorulásával egyidejűleg megjelenik a "magán" és/vagy a "civil" vallás mindenekelőtt a kultúraalkotó értelmiség soraiban (pl. Kazinczy Ferencnél, Bessenyei Györgynél).

A német romantika széles körű magyarországi befogadása ellenére a vallásos romantikának viszonylag kevés időtálló nyoma van a magyar művelődésben. Különösen szegényes vagy nincs kellően föltárva a protestáns oldal, mert jóllehet a Himnusz nemcsak a XVI. századi protestáns, hanem a korabeli református énekköltészet tagadhatatlan jegyeit is mutatja, Kölcsey Ferenc néhány további, részben elismerő megjegyzése a katolicizmusról a vallásos romantika mérlegén keveset nyom. Nemzetközi viszonylatban a magyar katolicizmus sem tud sokat fölmutatni, ám hazai súlya jóval nagyobb, mert ott találjuk az idős Széchényi Ferencet, Széchényi Istvánt, majd Liszt Ferencet. A német filozófia erőteljes protestáns alapozottságára gondolva föltűnő a bölcselet és a hittudomány önálló művelésének majdnem teljes hiánya. Valószínűleg nem felekezeti sajtóságról van szó. Magam is azokkal értek egyet, akik szerint ez a tény föltehetőleg érezteti hatását a költészetben és a szépirodalom más területein is.

Az újkor politikai-társadalmi eszméi közül a liberalizmussal a hazai protestantizmus a reformkorban a polgári jogegyenlőségért és benne a vallásszabadságért folytatott küzdelemben kötött szövetséget. A kapcsolat tartósnak bizonyult. A következő másfélszáz évben - bár a protestantizmus és a liberalizmus egyaránt jelentékeny változásokon ment át, - a magát öntudatos protestánsnak valló értelmiségiek többsége gondolkodása részeként tartja számon a klasszikus szabadelvűség alapelemeit.

Ez a kor teológiai racionalizmus, majd a liberális teológiájé is, ami erősítette, hogy magyar kultúra és protestantizmus kapcsolatának történetében a folytonosság megszakadásának talán legszembetűnőbb példáival találkozunk. A kulturális hagyomány megerősödése a korábbinál gazdagabb rétegződést jelent. Hosszabb ideig egymás mellett élnek egymástól eltérő, sőt ellentétes értékek. A Protestáns Pátens (1859) körüli küzdelmek idején idősb Révész Imrét előljárói fölkérték, hogy írjon könyörgést a szorongatott egyházért, mire levélben ezt a tanácsot adta neki egyik lelkész barátja: „imádságot ne készíts. Ezen fegyvert hagyjuk meg a pápának meg a lutheránusoknak... Válasszuk jelszavul az öreg Terhes esperes mondatát: átalkodjunk meg emberül s üljünk le. Imádkozzék ki-ki, amint lelki szüksége hozza magával. Imádság mellé félő, hogy még böjtöt is kellene rendelni. Ezt majd rendel a

törvényszék, akit markába kap annak.” Ez az idézet a katolikusoktól és az evangélikusoktól úgy határolja el a reformátusságot, hogy tagadja a XIX. század előtti református kultúra két mindennapos, azokkal voltaképp közös elemét, a magánimádságot és a böjtöt. A levélíró nyilván nem ismerte saját hagyományát, azt hogy nagyszámú szépirodalmi értékű imádság maradt fenn laikusoktól is, például az emlékiró Kemény Jánostól és Bethlen Miklóstól. Ezután nem meglepő Ady Endre tájékozatlansága, aki amikor hallotta, hogy református ember is letérdepelhet, szenvedélyesen ellenző cikket írt „Kálvin hívői térdepelnek” címmel (1911). Maga Kálvin is imádkozott térden állva, és sokan mások, mint Önéletírásában olvasható, élete sorsdöntő óráiban Bethlen Miklós is.

A „hosszú” XIX. században föltűnően sokasodnak a tekintélyes protestáns alma materek és későbbi nagynevű diákjaik között az összeütközések. Csokonait kihágásai miatt kicsapták debreceni kollégiumból. Kölcsey szigorúan bírálta a debreceni szellemiséget, amivel Kazinczy sem volt kibékülve, olyan igényes alkotói mellett sem, mint Földi János és Fazekas Mihály. Petőfi és Arany félbehagyták tanulmányaikat. Ady váltogatta az iskolákat. Ugyanezt tette Móricz Zsigmond is, aki Nyilas Misi története kapcsán anyaiskolái részéről akár hálátlansággal is vádolható. Ravasz László azt írta Szabó Dezsővel vitatkozva, hogy a magyar protestantizmus problémája az, hogy Szabó Dezsőket nevel. Helyénvaló a kivételes egyéniségekre és seregnyi pozitív példára figyelmeztető magyarázat, ám nem elegendő.

Amíg a líceumokban és a kollégiumokban általános teológiai képzés is folyt, nem kérdéses, hogy tartalmilag ez volt a központi meghatározó. A fölvilágosodás után azonban, akár a korabeli protestantizmusét a szabadelvűség adta az iskolák karakterét, amit kiemelt, hogy a nagyszámú és főleg szerzetesi katolikus iskolát ugyanez nem jellemezte. A protestáns nevelésben az önazonosság történetében említetteknek megfelelően kitüntetett helye volt a szabadságjogok tiszteletének, továbbá a magyar függetlenségi eszmének, a nemzetvallásnak, s gyakran a legkevesebb gondot fordították a hittanra. Ugyanakkor erősen hatottak a tradíciók. Általánosítás nélkül igaz, hogy a XVIII. század végén, a XIX. század jelentős részében a protestáns kollégiumok esetenként joggal marasztalhatók el maradisággal (tananyag, módszer, szervezet), ennek a közegnek mégis komoly nevelő ereje és dinamizmusa volt. S alighanem az így keletkezett feszültségek váltak a konfliktusok forrásává.

A polgári Magyarország korának (1848-1948) szemlájében az eddig alkalmazott eszmetörténeti szempontok jóval kevésbé érvényesíthetők, mert a szellemi áramlatok és a kulturális törekvések sokkalta gyorsabb ütemben váltják és keresztezik egymást, mint korábban. Részint a laicizálódás további terjedése és mélyülése miatt, részint, mert az egyházak

kultúrateremtő magatartása változott, protestantizmus és művelődés kapcsolatainak követése mind tágabb körbe tekintést, nagyobb erőfeszítést igényel. E téren a kutatásnak komoly adósságai vannak.

Írókról, tudósokról, politikusokról pontosan tudjuk, hogy protestáns családban nőttek föl, ismerjük iskoláztatásukat is, de amikor besoroljuk őket a protestáns művelődés alakjai közé, nem mindig tudjuk pontosan megmondani, miben is áll valójában protestantizmusuk. Mit jelentek például Arany János vallási világában a maga korában akár pietistának is értelmezhető mondatok, amiket Szondi György szájába ad: „Mond meg neki, Márton, ím azt üzenem, / Kegyelmet uradtól nem vár soha Szondi. / Jézusa kezében kész a kegyelem, / Egyenest oda fog folyamodni.” ? A református Arany javítja a katolikus Madách Imre bölcséleti költeményét, Az ember tragédiáját, amiből keresztény kerete ellenére hiányzik az üdvtörténet legfontosabb mozzanata, a jézusi megváltás. Nem lehet kidolgozott elemzést olvasni arról, hogy például Kossuthnál, Petőfinél, Wesselényi Miklósnál a nemzet szinte teljesen elfoglalta a vallásban a transzcendens helyét. Csaknem kivétel Tompa Mihály, akinek lírájában a biblikus vonás fontosságát már sok évtizeddel ezelőtt kimutatta egy tanulmány. Nincs ebben különös, mondhatjuk, hiszen református lelkész volt, csak hogy ez alig több felszíni formáknál, s nem tudni, vajon protestantizmusa jelent-e mélyebb gondolatiságot. A regényíró Kemény Zsigmond református voltát irodalomtörténeti vizsgálat szerint nem egyháziasság, hanem a létről és az erkölcsről vallott fölfogása jellemzi, ami arról is vall, hogy kortársai között az egyik legmélyebben gondolkodó volt. Ugyancsak föltehető ez a kérdés Gyulai Pál nagyhatású tragikumelméletével kapcsolatosan. Jókai kálvinista kötődései ismertek, leghívebben az atyai ház tradícióihoz vonzódásáról tanúskodnak. Ismét más típust sejtet a fiatalabb kortárs, Mikszáth Kálmán. Mintha a vallási vonatkozások szinte teljes hiánya és enyhe antiklerikalizmus, azaz negatívumok vagy inkább a közömbösség lenne nála a protestáns kultúra következménye. Hasonlóan látom a XIX. századi szabadelvű unitáriusok jeles csoportját (Bölöni Farkas Sándor, Brassai Sámuel, Kríza János). Nem sokban különbözik a kép azoknál, akik - mint Kríza - lelkészek és egyházi vezetők, egyben alkotók is voltak, noha másodvonalbeliek, mint például Kis János, Székács József, Szász Károly. Az, hogy ebben a korban a katolikusok között szintén ritka a vallásosság és a műveltség szembetűnő kapcsolata (például Eötvös Józsefnél), arra figyelmeztet, hogy a "korszellem"-ben valószínűleg mélyebben és inkább kell a magyarázatot keresni, mint a felekezetben.

A XIX. század közepétől megélénkült Magyarországon a protestáns teológiai érdeklődés. Megjegyzésre méltó, hogy Schleiermachert és kisebb mértékben Baurt sokat

idéznek, méltatják. Az előbbi kultusza az 1920-as évekig tart. Figyelemkeltő művek azonban jó ideig ekkor sem készültek. Végre a századfordulón egyedülálló alakként tűnik föl a hittudományi dolgozatokat is író, neokantiánus Böhm Károly, akit sokan a magyarnyelvű bölcsélet legeredetibb alakjának tartanak. Az evangélikus Böhm másfél évtizedig működött a kolozsvári egyetemen. Jeles tanítványai és követői között találjuk Ravasz Lászlót, ifjabb Bartók Györgyöt, Révész Imrét, Makkai Sándort, Varga Bélát, Tavaszgy Sándort. Ennek a kivételes névsornak az átfogó értékelésére eddig csupán a kezdő lépések történtek meg, az egyes életművek is föltárásra várnak.

A XX. század első felének két legjelentősebb irodalmi csoportosulásában, a nyugatosok és a népi írók között, bár ez a kor a társadalomtörténet szerint vallástalanabb az előzőnél, mind a protestáns, mind a katolikus oldalon vallási kérdések fölvetésével több a kiemelkedő vagy a figyelemreméltó életműben találkozunk, mint a XIX. század alkotóinál. Szabó Dezső, Ady Endre és Móricz Zsigmond nyilatkoztak és vitáztak a protestantizmus helyzetéről és hivatásáról. A vitához Ravasz László és Fülep Lajos is hozzászólt. A kérdésfeltevések és a válaszok kimondottan szekulárisak, kulturális, társadalmi és politikai szerepvállalásra vonatkoznak, azaz teljes öltözetében áll előttünk a kultúrprotestantizmusnak (nem egyszer kultúrkálvinizmusnak) nevezett civilvallás, mely már a XIX. században megképződött, de tételeit csak most fogalmazzák meg. Ady vallásos lírájának olykor ellenpólusaként említik Babits Mihály katolicizmusát. Mindkettőjük vallásos voltáról megoszlanak a vélemények. Adyról tehetségét fenntartás nélkül elfogadva, két olyan jeles kortárs adott sok részletben ellenkező értékelést, mint Makkai Sándor és Ravasz László. A kultúrprotestantizmuson belül gyakran jelentős különbségek alakultak ki, például Németh László filozofikus magánvallása és Veres Péter fölszínes, tradicionális vélekedése között, amelynek nincs gondolati tartalma. Ezek a példák arra is figyelmeztetnek, hogy az elemzés dolga a XX. század változott föltételei között sem egyszerűbb. A kisebbségi helyzetben szerkesztett Erdélyi Helikon köréből említjük a református Bánffy Miklóst, akinek legfontosabb regénye („Meggzámláltattál...”), nemcsak címében utal bibliás hitére, hanem erkölcsi felfogásával is arról tanúskodik. Két költő, az evangélikus Reményik Sándor és a református Áprily Lajos vallásos lírát írnak, ám nem tartoznak az igazán jelentékeny alkotók közé.

Böhm tanítványai és hallgatói közül több életműve részben vagy teljes egészében kisebbségi helyzetben született meg. Az államhatár-változások miatt az addig csak vallási kisebbségben lévő protestantizmus etnikai-nyelvi kisebbségbe került. Az, hogy kulturális és társadalmi szerepvállalása ezzel többszöröződött, a nyelv és a műveltség ápolásában olyan

feladatokat is kellett vállalnia az egyházi intézményeknek, amelyek az anyaországban elsősorban az államra tartoznak, széles körben ismert. A részletekkel azonban itt is adósak vagyunk, akár például a transzilvanizmus eszméje protestáns gyökereinek föltárásával (eddig ti. majdnem kivétel nélkül baloldali kritikában részesült), akár az etnikai-vallási szórványok gondozásának történetével, ami műveltségápolással járt együtt.

Szabadelvű fogantatása ellenére a kultúrprotestantizmus nem egyszer mutatkozott türelmetlennek és kizárólagos vezérszerepre törekvőnek. Vele szemben a másik póluson helyezkedtek el a Szabó Dezső által többször szarkasztikusan bírált német, angol-skót, skandináv, holland eredetű, de nemzetközivé lett hitébresztő (revival) mozgalmak, amelyek mert a társadalom széles köreivel érintkeztek, nem hagyhatók figyelem nélkül, hatásuk volt protestantizmus és művelődés kapcsolatára is. Elképzeléseik megvalósításához kezdettől fölhasználták a modern polgári társadalom kommunikációs lehetőségeit, ami az egyházi szervezeteket nem föltétlenül jellemezte. Megjegyzésre méltó, hogy ezek a mozgalmak felekezeti törekvéseik, továbbá hitéleti koncentrátságuk, jelenre és jövőre irányultságuk mellett nem zárkóztak el sem a megjelenésük idején erőteljes protestáns múltápolástól, sem a kulturális szerepvállalástól. Egyfelől fölbukkant köreikben a kultúra- és civilizációellenes fundamentalizmus, másfelől adott alkalommal hitmélyítéssel egyáltalán nem kapcsolatos, országos politikai jelentőségű eseménynek is helyet adtak (1943.évi balatonszárszói konferencia).

Sok a tisztánvaló a protestantizmus és a szocializmus kapcsolatában is. Az idézett vitában (1913) Szabó Dezső a süllyedni látszó magyar protestantizmusnak a szocializmust ajánlotta mentőövívül. Az ötlet képtelen és körvonalazatlan volt, belőle legfeljebb a keresztényszocializmus valósulhatott volna meg, de nem került sor rá, ami nemcsak a politikai eszmetörténetben, hanem a kulturális területen is hiányt jelez.

A Protestáns Szemle első világháború előtti évfolyamait lapozgatva, jól látszik, mennyire foglalkoztatta a protestáns közvélemény formálóját a szocializmus gondolata, de abból tettek egyelőre nem következtek. A keresztényszocializmust előzményeivel együtt katolikus ügynek tekintették. A hozzá, majd később a kereszténydemokráciához fűződő társadalmi vagy politikai szerveződések felekezeti kezdeményezésnek tartották, amit a liberális tradíció elutasított. Az utóbbi hozzájárult ahhoz, hogy az egyre növekvő társadalmi és nemzetiségi feszültségeket protestáns körökben az első világháborúig ne vegyék igazán komolyan, megoldásuk a XX. század elején nem szerepelt a hazai protestantizmus sürgetően fontos tennivalói között. Ezen az állásponton a német és a holland példák csak a két világháború között változtattak. A

kérdéskör tele van "fehér foltokkal". Vizsgálatra várnak például Ravasz László idevonatkozó nézetei, jó lenne legalább tudni, érintkeztek-e Prohászka Ottokár gondolataival.

A parancsuralmi rendszerek közül a jobboldali radikális befolyásával szemben a magyar protestantizmus meg tudta védeni szellemi önállóságát. Megjegyzem, ez a kérdéskör kevésbé fölött. A kommunista pártirányítás alá került történetírás az 1950-es években a német- és Habsburg-ellenesség, a függetlenségi és kuruc hagyományok túlhangsúlyozásával időlegesen "szövetségébe" vonta a protestáns hagyományt. A protestáns iskolák neveltjei közül sokan akadtak, akik visszhangozták ezt a törekvést. Közben a tartósan berendezkedő diktatúra első intézkedései között szüntette meg az egyházak műveltségi befolyását az iskolák államosításával és az egyesületek föloszlatásával. A protestáns értelmiség nagyobb része megfélemlítve szétzilálódott. A magyar művelődésen belül fokozatosan fakulni és erőtlenedni kezdett a protestáns színezet. Azt, hogy nem tűnt el teljesen, elsősorban az előző évtizedek személyi és szellemi tartalékainak köszönhette. Amikor az 1970-es évek végén engedélyezték egyházi kiadású kulturális folyóiratok megjelenését (Confessio, Diakonia), a munkatársak töredékét alkották a két világháború közöttieknek, utánpótlás alig mutatkozott. (Egy folyóirat műveltségszervező szerepére szemléletes példa a legkeményebb vallásellenes éveket túlélő Vigilia, hiszen ha szűk körben is, de köré gyülekezve alkotott egy katolikus értelmiségi csoport, amely olyan, messze felekezeti határok fölé emelkedő költőt tudott magáénak, mint Pilinszky János volt.) Talán az időbeli távolság túl rövid annak megválaszolásához, hogy századunk második felében a kortárs kiemelkedő alkotók közül mégis kinek és miért elevenedtek meg a nyilvánosság előtt is protestáns kötődései vagy kulturális vonzalmai (Nemes Nagy Ágnes, Weöres Sándor, Jékely Zoltán), másoké miért csupán a közelmúltban tudatosodtak (Ottlik Géza).

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy újkori történelmünkben nálunk is megvalósult a többvallású társadalmakban ismert, felekezeti polarizálódással járó műveltségbeli gazdagodás. A vallási sokszínűség értékforrássá vált. A tétel akkor is megállja helyét, ha fordítottja nem igaz. Az egyvallású társadalmak műveltsége törvényszerűen nem szegényebb, más tagoló tényezők szerint rétegződik. Értékhiány, értékvesztés akkor jelentkezik, ha a vallási hagyományhoz tartozás többé nem műveltségteremtő.

Végül nem akarom megkerülni egy rövid reflexió erejéig a kérdést, lesz-e ismét jelentékeny kapcsolat protestantizmus és magyar művelődés között? A múlt - számos kérdőjellel ugyan, de - belátható, folytatás nélkül azonban csak értékes muzeális gyűjtemény, amellyel történetkutató feladat foglalkozni. Pusztán abból, hogy a gazdag hagyománynak

ösztönző ereje lehet, még nem következik a kérdésre igenlő válasz. A jövő új, színvonalas és eredeti értékek születése nélkül elképzelhetetlen. Most csupán annyit mondhatunk, hogy az utóbbi évtized változásai során több jele mutatkozott a protestáns kulturális intézményrendszer ismételt kiépülésének, de eredményről vagy kudarcról egyelőre korai beszélni, és előadásom tárgyától messze vinne.